

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ VE UÇAK KRİZİNİN RUS-TÜRK KAMUOYUNDAKİ YANSILARI

TURKEY-RUSSIA RELATIONS AND THE REFLECTIONS OF THE AIRCRAFT CRISIS
ON THE RUSSIAN-TURKISH PUBLIC OPINIONS

Vefa KURBANⁱ
Hatem CABBARLIⁱⁱ

Öz

26 Mart 2000 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerini Vladimir Putin'in kazanmasından sonra Rusya dış politikasında ve güvenlik alanında ABD ve rakip olarak gördükleri ülkelere karşı daha ciddi siyaset uygulanmaya başladı. Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte Rusya-Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönem başladı, karşılıklı olarak iki ülke arasında üst düzey ziyaretler gerçekleşti. İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen önemli konu genel olarak Ortadoğu, özel olarak ise Suriye problemidir. İki ülke arasında ilişkiler olumlu seyrederken Suriye sınırında SU-24 tipi bir Rus savaş uçağı 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye hava sahasını ihlal etti ve bunun üzerine Türk F-16'ları tarafından angajman kuralları gereğince düşürüldü. Daha sonra Rusya Savunma Bakanlığı tarafından uçağın Türk hava sahasını ihlal etmediğini kanıtlayabilecekleri ile ilgili açıklama yapıldı. Olaylarla ilgili Putin, Rus pilotlarının ve Rus uçağının Türkiye için bir tehdit oluşturmadığını, Rus uçaklarının IŞİD'e karşı operasyon yaptıklarını açıkladı. Cumhurbaşkanı Erdoğan Su-24 uçağının düşürülmesiyle ilgili derin üzüntü hissettiğini vurgulayarak üzüntü mektubunu Putin'e gönderdi ve hayatını kaybeden Rus pilotunun ailesine taziyelerini bildirdi. Ayrıca, mektupta Rusya ile geleneksel dostane münasebetlerin yeniden inşa edilmesini istediğini de vurgulandı. 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye'de başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişimi gerçekleşti. Darbe girişimi sonrasında uçak krizinin arka planında FETÖ terör örgütünün olma ihtimali üzerinde duruldu. Yalnız yargı süreci devam ettiği için durum henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Moskova, Ankara, Uçak Krizi, Kamuoyu.

Abstract

After Vladimir Putin was elected President in the presidential election in Russia held on March 26, 2000, Russia began to compete more seriously with the USA in the fields of foreign

Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2019

Makale Kabul Tarihi: 25.05.2019

ⁱ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, vefa.kurban@deu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8178-1544.

ⁱⁱ Dr., Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmaları Merkezi, cabbarlih@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-5848-0700.

relations and security. In the course of this competition, one of the regions that Putin attached importance to in the context of his foreign relations and security policy was the Middle East. A new era began in Russia-Turkey relations when Putin came into power and high-level reciprocal visits took place between the two countries. One of the important factors affecting Russia-Turkey relations is the civil war and foreign intervention in Syria. Although Ankara and Moscow exhibit different attitudes towards the Syrian issue, it is understood that the purpose of both countries is to preserve the territorial integrity of Syria and to rebuild the state authority in the country. A SU-24 Russian bomber aircraft violated Turkey's airspace over the Syrian border on November 24, 2015 and in response, it was shot down by Turkish F-16s in accordance with the rules of engagement. Later, the Russian Ministry of Defense declared that they could prove that the aircraft did not violate the Turkish airspace. Regarding the events, Putin stated that Russian pilots and Russian aircrafts did not pose any threats to Turkey and Russian aircrafts carried out operations against ISIS. President Erdoğan sent a letter of sorrow to Putin stressing that he was feeling a deep sorrow about the shoot-down of the Su-24 aircraft and he expressed his condolences to the family of the Russian pilot who lost his life. In addition, it was emphasized in the letter that reestablishment of traditional friendly relations with Russia was desired.

On July 15, 2016, a failed coup attempt took place in Turkey. After the coup attempt, the possibility that the terrorist organization FETÖ was responsible for the aircraft crisis was focused on. However, the situation has not yet been fully clarified as the judiciary process continues.

Key Words: *Moscow, Ankara, Aircraft Crisis, Public Opinion.*

1. GİRİŞ

Rusya'da 26 Mart 2000 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Vladimir Putin %52,94'lük oy oranı ile devlet başkanı seçilmesiyle birlikte Rusya'nın iç ve dış politikasında ciddi değişiklikler yaşandı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra devam eden ekonomik problemlerin ortadan kaldırılması yönünde köklü reformlar hayata geçirildi. Özellikle enerji politikası dış ve güvenlik politikası ile uyumlu şekilde uygulandıktan sonra Rusya, kısa bir zamanda birçok ekonomik ve sosyal sorunları halledebildi.

Çalışmada özellikle Rusya-Türkiye ilişkileri konu olduğu için bu ilişkileri etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere, Rusya-Türkiye ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden birisi de Suriye'de yaşanan iç savaş ve dış müdahaledir. Ankara ve Moskova'nın Suriye meselesine farklı yaklaşımları olsa da, her iki ülkenin amacının Suriye'nin toprak bütünlüğünün muhafazası ve devlet otoritesinin ülkede yeniden inşa edilmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada aynı zamanda iki ülke arasında uçak krizinin ortaya çıkmasından sonra yaşanan gelişmeler ve daha sonra sorunun aşılması üzerinde durulmuştur. Bu krizin iki ülke arasında ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi ve aynı zamanda Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni denklemler hakkında bilgi verilmiş, uluslararası alanda bu konuyla ilgili verilen tepkiler, özellikle Ermenistan'ın bu durumdan yararlanarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Rusya kamuoyu nezdinde olumsuz etkilemek çabaları ele alınmıştır.

ABD'nin tek başına büyük güç olmasını istemeyen Rusya bağlaşıklık devletler arayışına girdi. Bu süreçte Çin ile NATO ve ABD'ye karşı iki ülke arasındaki askeri iş birliğinin geliştirilmesi hususunda bir "Anlaşış Muhtırası" imzalamasından ABD oldukça rahatsız oldu. Ortadoğu, Rusya'nın ABD ile çıkar çatışmasına girdiği bir bölge durumundaydı. Rusya, Ortadoğu'yu yeniden kazanma gayreti içerisinde bu bölgede ABD ile problemi olan devletlerin koruyuculuğunu üstlenmeye başladı. Bunun için İran, Irak ve Libya gibi devletler ile ekonomik ve askeri alanda iş birliği yönünde girişimlerde bulundu.

Rusya-Ermenistan arasında ortak hava savunma sisteminin kurulmasını öngören antlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye-Rusya ilişkilerinde, özellikle güvenlik bağlamında ortaya çıkan anlaşmazlık araştırma konusu olmuş, bu konunun iki ülke arasında ciddi probleme dönüşmeden halledilmesi sürecine değinilmiştir.

Çalışmada aynı zamanda Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen FETÖ darbesinden hemen sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin normale dönmesi üzerinde durulmuş, uçak krizi ve sonrasında yaşanan gelişmelerde FETÖ'nün nasıl bir siyaset uyguladığına açıklık getirilmiştir.

2. PUTİN VE RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE YENİ DÖNEM

Putin'in devlet başkanı seçilmesiyle birlikte daha sonraki yıllarda üst düzeyde merkezileşmiş bir politik örgütlenmenin kurulduğu ve bu yapılanmanın özünde ise güvenlik elitinin (siloviki) yerleştiği anlaşılmaktadır. (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya'daki bu yapılanmanın ekonomi politiğine bakıldığında, son derece tekelleşmiş ve yoğun bir şekilde denetlenen, büyük oranda petrol ve doğal gaz ihracatına dayanan bir ekonomik sistemden bahsetmek mümkündür (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya-Türkiye ilişkilerinde 2000 yılının başından itibaren özellikle ekonomi alanında iş birliği konusunda ciddi adımlar atıldı. İki ülke Dışişleri Bakanlarının New York'ta 16 Kasım 2001'de imzaladıkları "Avrasya Eylem Planı" ile Avrasya coğrafyasında siyasi alanda, terörizmle mücadelede, işbirliği ve ekonomik ortaklık konusunda uzlaşmaya varıldı (Cafersoy, 2015:57-61).

İki ülkenin aynı coğrafyada bulunmaları her iki devleti işbirliğine iten en önemli nedenlerden biridir. Özellikle 2000'li yılların başlarında Türkiye-Rusya ilişkilerinde önemli birtakım gelişmeler oldu. Bu bağlamda Amerika 2003 yılında Irak'ı işgal edince, Türkiye Büyük Millet Meclisi, ABD askerlerinin Türkiye topraklarını kullanmasına izin vermedi. Ayrıca, 2008 yılında gerçekleşen Rusya-Gürcistan savaşında Türkiye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile belirlenen boğazlar rejiminin korunmasından yana tavır sergiledi (Özdal vd., 2013).

Ankara ile Moskova arasında 2000'li yılların başından itibaren diplomatik ilişkilerde olumlu gelişmeler yaşandı (Cafersoy, 2015:57-61). Vladimir Putin Aralık 2004 yılında Ankara'yı ziyaret etti. Bu ziyaretin 32 yıllık bir aradan sonra gerçekleşmesi de ayrı bir önem arz etmektedir. Putin, bu ziyareti sırasında Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'la temaslarda bulundu (Rusya Ofisi, 2004). Görünen o ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'ye karşı soğuk bir tutum sergileyen Rusya, Türkiye ile ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Daha sonra Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 2005 yılı Ocak ayında Moskova'yı ziyaret etti, daha sonraki yıllarda ikili ilişkilerde gelişme yaşandı (Turkey.mid, 2005).

Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev 11 Mayıs 2010 tarihinde Suriye ziyareti sonrasında Türkiye'ye geldi. Ziyaret esnasında başta güvenlik, enerji, turizm olmak üzere diğer konularla ilgili anlaşmalar imzalandı.

Medvedev'in Türkiye ziyaretinin ardından Ermeni gazetelerinde yer alan aşağıdaki ifadeler dikkat çekicidir:

“Rusya Devlet Başkanı Medvedev'in Türkiye ziyareti ve bu ziyaretin sonuçları Ermeni siyaset uzmanlarının dikkat merkezindedir. Bu da şaşırtıcı bir durum değildir. Geçen yüzyılın 20'li yılların başlarında Bolşeviklerin Kemalist Türkiye'ye olan tutkulu ve fakat kısa süreli aşkı Ermenilere pahalya mal olmuştur. Şimdi Rusya bu ülke ile ilişkilerini yeniden kuruyor. Bizim için aradaki fark, şimdi Ermeni devleti kendi ayakları üzerinde daha sağlam basıyor olmasıdır. Umud ediyoruz ki Rusya bu durumu dikkate alı” (Маргарян, 2010).

Ermenilerin bu kadar rahatsız olmalarının arkasında 1915 “soykırım” yalanlarının Rusya tarafından askıya alınması, Dağlık Karabağ'ın işgali konusunda Rusya'nın Azerbaycan, aynı zamanda Türkiye lehine tutum sergileyeceği kaygısı vardır.

Rusya ve Türkiye arasında ticaret hacminin artması, vize uygulamasının kaldırılması, enerji hatları konusundaki iş birliği Ankara'yı bölgede daha önemli konuma getirmekteydi. Fakat Moskova'nın bu duruma asla izin vermemesi gerektiği siyasetçi Gagik Harutyunyan tarafından vurgulandı. Ayrıca Harutyunyan son yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlendiğini fakat Moskova'nın kırmızı çizgilerinin olduğunu, Ankara'nın da bu hattı geçemeyeceğini ve Türkiye'nin bölgede çok fazla güçlenmesine izin vermeyeceğini kaydetti (Harutyunyan, 2010).

Harutyunyan bunun yanı sıra, Türkiye'nin son zamanlarda ABD'den bağımsız hareket ettiğini göstermesinin Rusya açısından çok büyük öneminin olduğunu ve bu durumun da “çıkar evliliği” şeklinde nitelendirilmesi gerektiğini de ifade etti (Harutyunyan, 2010).

Yine aynı şekilde Ermeni uzmanlar Rusya ile Türkiye arasında stratejik ortaklığın mümkün olmayacağını her fırsatta dile getirmekte, bunun sebebinin ise Türkiye'nin bir NATO ülkesi olmasına bağlamaktadırlar (Regnum, 2011).

Rusya Devlet Duma'sı üyesi siyasi analist Sergey Markov ise Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği sorununun geçmişte kaldığını, Türkiye'nin yeni yerinin Avrasya Birliği olması gerektiğini vurguladı. Markov'a göre, Avrasya Birliği Türk-Slav ve Ortodoks-Müslüman birliği olmalıdır. Markov, “Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan'ı sadece iş birliği ilişkileri değil, aynı zamanda şahsi dostlukları da yakınlaştırmaktadır. Bu iki dünya lideri arasındaki dostluk ve karşılıklı anlayış bağları güçlendirilmelidir. Rusya ve Türkiye XXI. yüzyılda birlikte hareket etmelidir.” diye açıklamalarda bulundu (Markov, 2011).

Türkiye'nin NATO'dan Suriye sınırına konuşlandırılmak üzere 2012 yılının sonlarında Almanya ve Hollanda tarafından sağlanacak Patriot füzeleri istemesi haberi gündeme geldi. Bunun üzerine Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Aleksandr Lukaşeviç bu durumun bir sinyal olduğuna dikkat çekerek Suriye'de diyalogun bir an önce başlaması için çağrıda bulundu. Yine bu konu kapsamında Putin'in basın sözcüsü Dmitry Peskov Rusya ve Türkiye'nin Suriye ve Patriot füzeleri konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da maksatlarının aynı olduğunu belirtti (Özel, 2015).

Türkiye'nin bu girişimi Rusya tarafından tedirginlikle karşılandı ve iki ülke arasında kısa süreli bir anlaşmazlık yaşandı. Problem devam ederken, İran haber ajansı “Fars”a göre, Rusya

19 Ekim 2012 tarihinde S-400 füzelerini Malatya’da bulunan NATO üssüne kilitledi. Albay İgor Gorbun’un açıklamalarına göre, S-400’ler 2012 yılının sonuna kadar konuşlandırılacaktı. Rusya’nın Türkiye ile ortak bir kara sınırının olmadığı varsayılırsa, S-400 füzelerinin Rus askeri üssünün bulunduğu Ermenistan’da konuşlandırılacağı düşünülmekteydi (SMİ, 2012).

Ermenistan Savunma Bakanlığı, ülkesinde konuşlanan 102. askeri üssünün Rusya tarafından düzenli olarak askeri teçhizatlarını güncellediğini ve bu bağlamda hava savunma sistemini de güncellemesinin çok doğal olduğunu belirtti. Fakat bundan sonra sadece bunların S-400 mü, yoksa daha farklı bir sistem mi olacağı konusunda bilgi verilmeyeceğini vurguladı (Panarmenian, 2012).

Ermenistan’dan gelen bir diğer açıklama ise Rusya’nın Türkiye’ye karşı S-400’leri Ermenistan’daki üssüne yerleştirmesinin çok mantıklı olduğu şeklindeydi (Panarmenian, 2012).

Rusya Dışışleri Bakanı Sergey Lavrov, Türkiye’ye Patriot füzelerinin yerleştirilmesinin, bölgenin daha fazla istikrarsızlaşmasına neden olacağını savunarak, daha önce Türkiye ve Suriye arasında “doğrudan diyalog kurulmasını önerdiklerini, fakat bu önerinin gerçekleşmediğini” belirtmiş, bölgede kışkırtmalara karşı dikkatli olunması gerektiğini de vurgulamıştır. Lavrov, meşhur Rus yazarı Anton Çehov’dan alıntı yaparak ‘Eğer oyunun birinci sahnesinde duvarda asılı bir silah varsa, o silah üçüncü sahnede patlamalıdır’ ifadesini de kullandı. Hiç kimsenin NATO’yu Suriye çatışmasının içine çekme amacıyla olmadığını farkında olduklarını da belirten Lavrov, bu tür askeri meselelerde niyetin değil, ortadaki somut durumun önemli olduğunu ifade etti (Milliyet, 2012).

Türkiye’nin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ise Patriot füzelerinin savunma amaçlı olduğunu ve bu durumun Rus-Türk ilişkilerini asla bozamayacağını ve etkilemeyeceğini belirtti (Yıldız, 2012).

NATO Genel Sekreteri Rasmussen de füzelerin savunma amaçlı olarak bölgeye getirildiği bilgisini Rus Dışışleri Bakanlığı’na ilettil (Haber My Net, 2012).

Bu süreçte de Rusya-Türkiye arasındaki ilişkiler yaşanan sorunlara rağmen işbirliği ekseninde devam etti.

3. SURIYE SAVAŞI VE RUS-TÜRK İLİŞKİLERİ

Suriye’de iktidar karşıtı protestoların başladığı ilk günden itibaren gerek Türkiye, gerekse Rusya farklı yaklaşım sergilemelerine rağmen Suriye’nin toprak bütünlüğünden, aynı zamanda devlet otoritesinin ülkede yeniden inşa edilmesinden yana olduklarını açıklamışlardı. Yani, Türkiye ve Rusya’nın Suriye konusundaki amaçlarının aynı, fakat araçlarının farklı olduğu ilk günden itibaren anlaşılmıştır.(Özdal vd., 2013:28).

Suriye’de yaşanan savaşta Rusya resmen taraf olarak Esad rejimini destekledi. Suriye yönetiminin de daveti ile Rusya parlamentosunun aldığı “dışarıda askeri güç kullanma” kararı gerekçesiyle Irak ve Şam İslam Devleti ile (İŞİD) mücadele için savaş uçaklarını Suriye’ye gönderdi. Rusya’nın bu adımının bölgesel dengeleri etkilediği gibi, hem Batı, hem de Türkiye ile olan ilişkilerine yeni bir boyut kazandırdığı ortaya çıktı (Cafersoy, 2015:8-12). Tabii ki bu dönemde Rusya’nın Suriye’ye müdahalesi ikili ilişkilerde gerilmelere de sebep olmuştur.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin 1 Aralık 2014 tarihinde Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi’nin (ÜDİK) 5. Toplantısına katılmak için Türkiye’ye geldi. Görüşmeler

sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Putin, Suriye ve Ukrayna konularındaki görüş ayrılıkları olmasına rağmen ekonomik alandaki işbirliğini geliştirmek için çaba harcayacaklarını belirttiler (Kalin, 2014).

Rusya'nın Suriye meselesinde sergilediği tutum konusunda ise, beklenenin dışında bir durum söz konusu olmadı. Moskova Esad rejimini desteklediği fikrini kabul etmedi (Kalin, 2014).

Türkiye açısından Suriye'de yaşananlar sadece komşu devlette yaşananlar olarak değerlendirilemez. Komşu devletlerde yaşanan sorunlar Türkiye'nin hem iç hem dış politikasını, özellikle güvenliğini etkilemesi bakımından önemlidir. Ankara açık bir şekilde Suriye'nin geleceği konusunda Suriyelilerin karar vermesinin doğru olacağını savunmaktadır. Bununla birlikte barışın korunması hususunda da Türkiye üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmaktadır (Demir, 2016: 149).

4. RUSYA-ERMENİSTAN ARASINDA ORTAK HAVA SAVUNMA SİSTEMİNİN KURULMASI VE BU DURUMUN RUS-TÜRK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Rusya Ermenistan ile askeri işbirliğine gitmiştir. Bu durumun askeri işbirliği şeklinde değil de “askeri destek” olarak algılanması daha doğru olacaktır. Ayrıca, 1990 yılında kabul edilmiş Bağımsızlık Bildirgesi'nin 5. maddesinde Ermenistan'ın kendi silahlı kuvvetlerini kurmak ve Sovyetler Birliği Silahlı Kuvvetleri'nden pay alma hakkı ile birlikte “ülke sınırları içinde diğer devletlerin ordu birliklerinin, askeri üslerinin ve tesislerinin yerleşmesine sadece Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin karar verebileceği” hususu da belirtilmiştir.(Asker, 2012: 94-95).

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Ermenistan Rusya tarafından Kafkasya bölgesinde baskı aracı olarak kullanılmış, ayrıca Ermenistan ise Rusya'nın korumacılığı altında kendisini güvence altına almıştır (Asker, 2017:60).

Rusya Devlet Başkanı Putin 2015 yılı sonlarında Ermenistan ile ortak hava savunma sisteminin kurulması hususunda anlaşmanın imzalanmasını istediğini bildirdi. Rusya Ermenistan da Güney Kafkasya'da Rusya ile ortak hava savunma sistemine sahip olmak istiyordu. Türk bilim adamları bu konuyla ilgili görüşlerini bildirdiler. (Asker, 2012: 93-111) Mesut Hakkı Caşın, konuyla ilgili açıklama yaparak, Rusya'nın bu hareketinin hem NATO, hem de Türkiye'ye karşı bir hamle olduğunu vurguladı. Mehmet Şahin de Ermenistan'a inşa edilecek bu yeni hava sistemini, Rusya'nın etki alanını muhafaza etmeye yönelik bir adım şeklinde yorumladı. Azerbaycan'dan bölge uzmanı Araz Aslanlı, Rusya'nın Ermenistan'da bir askeri üsse sahip olduğunu hatırlatarak, iki ülke arasında Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü çerçevesinde askeri işbirliğinin de bulunduğu dikkat çekti ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik saldırgan politikalarının artacağını belirtti. Hatem Cabbarlı ise Rusya'nın Ermenistan'da kuracağı hava savunma sistemini ABD'nin Doğu Avrupa'da kurmak istediğini benzer sistemlere karşı bir adım olarak değerlendirdi (Rehimov ve Altuğ, 2016).

Bu adımların Rusya açısından öncelikle hegemonyasını artırmaya ve küresel güç konumunu geri kazanmaya yönelik olduğu, ancak Ermenistan açısından ise durumun Türkiye'ye yönelik soykırım iddiaları, toprak ve tazminat talepleri gibi saldırgan politikalarını devam ettirmeye ve belki de artırmaya yönelik olduğu bir gerçektir. Buna benzer görüşü Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalci politikaları hususunda da söylemek mümkündür. Rusya'nın bu

tarz adımları Dağlık Karabağ probleminin çözüm sürecini ve Kafkasya'da barışın sağlanmasına yönelik çabalara da zarar vermektedir (Aslanlı, 2016).

Rusya'nın bölgede oluşu askeri güç ile birlikte aynı zamanda psikolojik baskı aracı olarak da değerlendirilmelidir (Asker, 2012: 107).

Ortak hava savunma sisteminin kurulması hakkındaki belge, Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu ve Ermenistan Savunma Bakanı Seyran Ohanyan arasında imzalandı. Bunun dışında, bir de 2016 yılı için Rusya ve Ermenistan Savunma Bakanlıkları arasındaki iş birliği planlaması da yapıldı (<http://www.rbc.ru>).

5. SU-24 UÇAĞININ TÜRK HAVA SAHASINI İHLALİ VE RUS-TÜRK İLİŞKİLERİNDE GERGİNLİK

Türkiye'nin Suriye sınırında 24 Kasım 2015 tarihinde hareketli dakikalar yaşandı. Türk hava sahasını ihlal eden SU-24 tipi bir savaş uçağı Türk F-16'ları tarafından düşürüldü. Rus uçağının Yayladağı bölgesinde sınırı ihlal ettiği ortaya çıktı. SU-24 tipi uçağın iki pilotu paraşütle atladı (<http://www.ntv.com.tr>). Olayların arka planına bakıldığında, Rusya Federasyonu'nun Eylül 2015 tarihinden bu yana Suriye'de hava birliklerini konuşlandırması, başka bir deyişle Suriye'de gerçekleşen iç savaşa doğrudan askeri müdahalede bulunması ve özellikle Rus uçaklarının Türkiye'nin tam sınırındaki bölgeleri bombalamaya başladığı bir zamanda uçak krizi olayı yaşanmıştır (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya Savunma Bakanlığı'ndan uçağın Türk hava sahasını ihlal etmediği ve bunu kanıtlayabilecekleri ile ilgili açıklama geldi. Rusya'dan gelen bu açıklama, düşürülen uçağın Rusya'ya ait olduğunu resmi olarak kesinleştirdi. Rusya'dan gelen bu açıklama üzerine Genelkurmay Başkanlığı vurulan uçağın iz analizini yayımlayarak yanıt verdi (<https://slon.ru>). TASS Haber Ajansı konuyla ilgili Putin'den gelen çok sert bir açıklamayı duyurdu: "Sırtımızdan bıçaklandık, sonuçları çok ciddi olacak" (<https://slon.ru>).

Rusya Savunma Bakanlığı ve Kremlin Basın sözcüsü Dmitry Peskov, SU-24'ün Türk hava sahasını ihlal etmediğini söyledi (<https://republic.ru/>).

Dmitry Peskov, 25 Kasım tarihindeki Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye'ye gerçekleştireceği ziyaretin iptal edilip edilmeyeceği konusunun Dışişleri Bakanlığı'na danışılması gerektiği ve olaylar netlik kazanmadan Rus-Türk münasebetlerinin bozulacağı meselesinin tartışılmaması gerektiğini belirtti (Slon, 2015).

Korgeneral Evgeniy Bujinskiy ise Türklerin SU-24 uçağını F-16 ile değil, roketle vurduklarını belirtti (Kommersant, 2015).

Maksim Yusin, Türk askerleri tarafından Rus uçağının düşürülmesinin Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra Moskova ve NATO üyesi ülkelerden birisi ile büyük bir krizi provoke edebileceği şeklinde açıklamalarda bulundu (Klops, 2015).

Putin, Rus pilotlarının ve Rus uçağının Türkiye için bir tehdit oluşturmadığını, Rus uçaklarının IŞİD'e karşı operasyon yaptıklarını söyledi (TASS, 2015).

Bu durum üzerine dikkatler Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye'ye yapacağı ziyarete yöneldi. Lavrov, ziyaretini iptal etmekle birlikte, Rus vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri için çağrıda bulundu (Onedio, 2014).

Rusya Liberal Demokrat Parti lideri, Türklere karşı tavırlarıyla bilinen Vladimir Jirinovski, Rusya'nın Kürdistan'ın bağımsızlığını tanımamasını, hatta Ermenistan ve Yunanistan'a yardım

etmesi gerektiğini vurguladı. Ayrıca, Rus uçağına yapılan saldırının Rusya'ya yapılan bir saldırı şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini, Rusya'ya saldırmanın sonuçlarının ise çok ağır olacağını ifade etti. Jirinovski, "Çar veya Stalin olsaydı, Türkiye'nin yarısını çoktan yok etmişlerdi bile..." şeklinde konuştu (Regnum, 2015). Jirinovski, daha sonra ise Rusya'nın Türkiye'ye karşı nükleer saldırıda bulunması gerektiğini de savundu (Jirinovski, 2015).

Rus jetinin düşürülmesinin ardından Moskova Türkiye'ye karşı aşağıdaki kararları aldı:

- Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye ziyaretini iptal edildi ve Rusya vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri yönünde çağrıda bulunuldu. Rus turizm acenteleri Türkiye turlarını iptal ettiklerini açıkladılar.
- Akdeniz'deki Rus donanması, Suriye bölgesi açıklarına hava savunma sistemi S-300 füzelerini taşıyan savaş gemilerini gönderdi.
- Moskova, Suriye'nin Lazkiye kenti kuzeyindeki operasyonların devam edeceğini de belirtti.
- Rus milletvekilleri, 1915 olaylarının "Ermeni soykırımı" olduğunu inkar edenlerin cezalandırılması yönünde yasa teklifini meclise getirerek, yasaya uymayanların 5 yıl hapse mahkum edilmeleri gerektiği vurguladı (Regnum, 2015).
- Rusya'da muhalif politikacı Aleksey Navalni de atılan bu adımları destekledi. Hatta Navalni, Ermeni soykırımının inkâr edilmesinin suç sayılmasının Türkiye'nin canını acıtacağını da belirtti.
- Rusya, Türkiye'den beyaz et alımını durdurdu (Putin, 2016).

Ayrıca, Rusya'ya giden bir grup iş adamı da göçmen bürosu tarafından gözaltına alındı (Milliyet, 2016).

Putin, Duma üyelerine hitap ederek Türkiye'yi affetmeyeceklerini belirtti ve Ankara'yı "teröristlere yardım etmekle" suçladı. Hatta "Türkler yaptıkları hatadan dolayı fazlasıyla pişman olacak. Onların sadece domateslerini yasaklamakla yetinmeyeceğiz." sözlerini sarf etti (Putin, 2016).

Vladimir Putin, Türkiye'nin Rus savaş uçağını IŞİD ile "petrol ticaretini korumak için" düşürdüğünü savundu. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ise "Türkiye DAESH'ten petrol alıyor yakıştırmaları ahlaki değil!" şeklinde cevap verdi. Erdoğan ayrıca "Rusya'ya karşı iyi niyetimizi ortaya koyduk. Görüşme talep ettik, süreci takip ediyoruz." dedi (TCCB, 2016).

Sergey Lavrov, Moskova'nın Türkiye ile savaşmayı planlamadığını, Rusya'nın Türk halkı ile bir sorununun olmadığını, sorunun Türkiye'nin yöneticileri ile olduğunu vurguladı (Lavrov, 2015).

Devlet Duma'sı Temsilcisi Sergey Narişkin Rus uçağının düşürülmesi üzerine, Rusya'nın da aynı şekilde karşılık verme hakkının bulunduğunu söyledi (Narişkin, 2015).

İran Meclis Başkanı Ali Laricani, Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesinin büyük bir hata olduğunu, hatta ABD Başkanı Barack Obama'nın eylemi desteklemesinin daha da büyük bir hata olduğunu belirterek durum değerlendirmesi yaptı (Armtoday, 2016).

Rusya Dışişleri Bakanlığı resmi temsilciği Türkiye'nin iç politikasına müdahale etmeye devam ederek, Türk yetkililere çağrıda bulunarak: "Kürt bölgelerindeki sivil halkın katliamını durdurmalarını" istedi (Armtoday,2016). Buna karşın Cumhurbaşkanı Erdoğan, mücadelenin Kürt vatandaşlarla değil, terör örgütü ile olduğunu hatırlattı (TCCB, 2016).

Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyi Sekreteri Nikolay Patruşev'in yaptığı açıklama ise dünyayı şaşkına çevirdi. Patruşev, Rusya-Türkiye krizi tartışmaları sürerken, NATO'nun

Türkiye’yi desteklemesi karşısında Rusya’nın da Baltık ülkelerini ele geçireceğini söyledi (Pressafoto, 2016).

Putin Türkiye’nin bu kriz döneminde NATO’ya müracaat etmesine vurgu yaparak, Türkiye’nin yakın bölgelerdeki tüm çıkarlarının NATO tarafından desteklenmeyeceğini belirtti (Badalyan, 2016). Hâlbuki Obama yaptığı açıklamada, Türkiye’nin meşru müdafaa hakkının olduğunu ve bu durumda Türkiye’yi desteklediklerini belirtmişti. Obama, NATO’nun bir ittifak olduğunu ABD’nin de, Türkiye’nin kendisini ve hava sahasını koruma hakkını desteklediğini vurguladı. ABD Başkanı, sorunun çözümü için diplomatik yollara başvurulması gerektiğini de belirtti. Obama, ayrıca ortak düşmanın IŞİD olduğunu ve esasen bu tehdit üzerine yoğunlaşması gerektiğinin de altını çizdi (dw, 2015).

Kriz döneminde Rus Dışişleri Bakanı yardımcısı Aleksey Meşkov, Ankara’nın Moskova’ya tazminat ödemesi, sorumluluk alması ve hatta özür dilemesi gerektiğini vurguladı (Lragir, 2015).Rusya’dan “Türkiye bir kez daha Rus savaş uçağı düşürmeyeceğinin garantisini versin.” şeklindeki ifadeye, Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç, “Rusya, Türk hava sahasını bir kez daha ihlal etmeyeceğinin garantisini versin.” kelimeleriyle yanıt verdi (Hürriyet, 2015). Sözcü, ayrıca Rusya’nın talep ettiği tazminat, özür, pilotların cezalandırılması gibi isteklerinin de karşılanmasının mümkün olmayacağını belirtti (Panarmenian, 2015).

Anlaşılan o ki, uçak krizinin Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri bozma potansiyeli mevcuttu. Ülkeler arasında yaşanan bu gerginliğin ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda ne tür sonuçlar ortaya çıkaracağı uzun bir süre tartışma konusu oldu (Caşın, Derman,2016:468).

Ancak yaşanan uçak krizine rağmen iki ülkenin ekonomik olarak birbirilerine olan bağımlılığı yaşanan gerilimi uzun süre devam ettiremeyeceğini de ortaya koydu (Erşen ve Parlar, 52).

Türkiye’de 15 Temmuz 2016 tarihinde bir darbe girişimi oldu. Darbe girişimi FETÖ terör örgütü tarafından gerçekleştirildi ve halkın meydanlara inmesiyle birlikte 248 şehit verilerek darbenin karşısı alındı (TCCB, 2018).

Darbe girişimini ilk kınayan devletlerden birisi de Rusya oldu. Rusya’dan gelen bu desteğin uçak krizi sonrasında iki ülke arasındaki ilişkileri yumuşatmak amacıyla öncelikle Türkiye tarafından atılan adıma karşılık olarak verildiğini açıklamak mümkündür. Anlaşılan o ki, Recep Tayyip Erdoğan’ın düşürülen uçak dolayısıyla Putin’e göndermiş olduğu üzüntü mektubu (dw, 2018) Türk-Rus ilişkilerinin seyrini değiştirdi (Kemaloğlu, 2018).

SONUÇ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin dağılmasından sonra Rusya-Türkiye ilişkilerinde 2015 yılına kadar ciddi sorun yaşanmamıştır. Özellikle enerji, turizm, tarım ürünleri ve ekonominin diğer alanlarında işbirliği imkânlarından geniş şekilde yararlanmıştır.

Tarafların New York’ta 16 Kasım 2001’de imzaladıkları “Avrasya Eylem Planı” ile bu ilişkiler daha da gelişmiştir. Vladimir Putin’in devlet başkanı seçilmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bölgesel ve uluslararası alanda yaşanan olaylara paralellik arz etmiş, daha önceki yıllarda işbirliği yapılması mümkün görünmeyen konularda bile yeni işbirliği fırsatları ortaya çıkmıştır. Ortadoğu’da Suriye’de yaşanan gelişmelerle ilgili tarafların farklı bakış açısı olmasına rağmen, bazı kilit konularda genellikle ortak hareket etmek mümkün olmuştur.

Vladimir Putin'in Aralık 2004 tarihinde Ankara'yı daha sonra Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2005 yılında Rusya'yı ziyaret etmesi iki ülke arasındaki çeşitli alanlarda antlaşmaların imzalanmasına ve ilişkilerin geliştirilmesine yeni fırsatlar sunmuştur.

Patriot füzesinin Malatya'ya konuşlandırılması gündeme geldiğinde Rusya bu durumdan rahatsız olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmiş, ama daha sonra bu sorun da önemli derecede aşılmıştır.

Maalesef, Türkiye-Rusya arasında bu işbirliği ve karşılıklı anlayış uzun zaman devam etmemiş, Türk hava sahasını ihlal eden SU-24 Rus savaş uçağının Türk F-16'ları tarafından angajman kuralları gereğince düşürülmesi dolayısıyla bir Rus-Türk krizi meydana gelmiştir. Krizin ilk haftalarında taraflar birbirilerine yönelik genellikle duygusal ve spontan mesajlar verseler de, daha sonraki günlerde konuyla ilgili açıklamalar daha mantıklı ve dikkatli olmuştur.

İki ülke arasında yaşanan krizlerin ortak özellikleri vardır: Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasından vaz geçtiği hakkında emareler ortada yoktur. Bakıldığında daha önceleri Sovyetler Birliği, sonrasında Rusya Federasyonu Türkiye'yi bir zamanlar Bulgaristan'da yaşayan Türkler ve Ermeniler, daha sonrasında ise yine Ermeniler ve Ortadoğu politikaları ile vurmaya çalışmıştır. Bu süreçte de ABD Türkiye'nin savunucusu olarak görünmekle birlikte aslında kendi çıkarlarını korumanın peşinde hareket etmiştir.

Son dönemlerde Ankara ile Moskova arasındaki münasebetler incelendiğinde ikili münasebetlerin güvenlik odaklı değil de daha çok ekonomi odaklı ilerlediği anlaşılmaktadır. Çünkü ilişkilerin ekonomik boyutu çok önemlidir. Türkiye Rusya için büyük bir pazardır ve Rusya kendi menfaatlerinin korunması için de Türkiye ile iyi ilişkiler içerisinde olmalıdır. Her iki ülkenin Ortadoğu politikaları dolayısıyla da iyi ilişkiler içerisinde olmaları gerekiyor. 15 Temmuz başarısız darbe girişimi sonrasında ikili ilişkilerde ciddi anlamda işbirliği çabaları ve karşılıklı üst düzey ziyaretlerin yapıldığı bir gerçektir. Bu anlamda hem Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın üzüntü mektubu göndererek barışma için attığı adım hem de uluslararası dengeleri etkileyecek olan bölgesel ittifaka önem verdiğinden Putin'in bölgesel diplomasi trafiğini arttırması etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

a. Süreli Yayınlar

Nazim Cafersoy (2015), "Rusya neden Suriye'ye müdahale etti?", *EkoAvrasya, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 8, Sayı 32,2015/4, ss. 8-12.

Nazim Cafersoy (2015), "Rusya-Türkiye ilişkilerinde enerji faktörü ve Azerbaycan," *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 76, ss. 57-61.

Habibe Özdal (2013), Hasan Selim Özerten, Kerim Has, M. Turgut Demirtepe, "Türkiye-Rusya İlişkileri, Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine", *USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, USAK Rapor No:13-06*, Temmuz, 2013.

Ali Asker, Rusya'nın Ermenistan'da Askeri Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 41. Ankara 2012.

b. Kitaplar

Çaşın Mesut Hakkı, Derman Giray Saynur (2016), *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, Ankara.

David M. Kotz, Fred Weir (2012), *Gorbaçov'dan Putin'e Rusya'nın Yolu*, İstanbul, çev. Cemile Çakır.

Elnur Hasan Mikail (2007), *Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası*, Konya.

c. İnternet Kaynakları

“Визит в Турцию” <http://www.golosarmenii.am/ru/19985/home/3537/>, Erişim tarihi: 23.12.2015.

Armenia Today: “Отношения России и Турции приобрели медовый характер”, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=25716&SectionID=0&Region-ID=0&Date=05/13/2010&PagePosition=1, Erişim tarihi: 12.05.2010.

“Россия и Армения подписали соглашение о создании объединенной системы ПВО”, <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/567aa23a9a7947c0ad251f12>, Erişim tarihi: 23.12.2015.

Ali Asker, “Medvedev'in Ankara Ziyareti”, <https://www.academia.edu/3246648/Medvedevin-AnkaraZiyareti>, Erişim tarihi:17.06.2019.

Bakan Yıldız: “Patriot füzeleri Rusya- Türkiye ilişkilerini bozmaz.” <http://www.odatv.com/n.-php?n=bakan-yildizpatriot-fuzeleri-rusya-turkiye-iliskilerini-bozmaz.-2311121200>, Erişim tarihi: 23.11.2012.

Davutoğlu: Genelkurmay, Rus uçağını düşüren pilotun FETÖ'cü olmadığını ilette, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201701121026737564-davutoglu-darbe-komisyonu-gulen-erdogan-talimat/>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Ruslan Rehimov ve Bayram Altuğ, ‘Rusya'nın bu hareketi NATO'ya ve Türkiye'ye karşı bir hamle’, <http://aa.com.tr/tr/dunya/rusyanin-bu-hareketi-natoya-ve-turkiyeye-karsi-bir-hamle/476221>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

“Россия и Армения подписали соглашение о создании объединенной системы ПВО”, <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/567aa23a9a7947c0ad251f12>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Rus savaş uçağı sınırı ihlal etti, Türk F-16'lar düşürdü, http://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagisininiri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu,_mP74HrTmEe3cc8qXBIqrA?_ref=infinite, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24, <https://slon.ru/posts/-60215> Erişim tarihi:24.11.2015.

Путин: атака Турции на Су-24 - это ‘удар в спину’ РФ, он будет иметь серьезные последствия, <http://tass.ru/politika/2467403>, Erişim tarihi:21.01.2016.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24. Erişim tarihi:24.11.2015.

“Коммерсант”: крушение Су-24 спровоцирует острый кризис между Россией и НАТО, <http://klops.ru/news/politika/121257-kommersant-krushenie-su-24-sprovotsiruet-ostryy-krizis-mezhdu-rossiey-i-nato>, Erişim tarihi: 24.11.2015.

Sınırdaki Düşürülen Rus Uçağı ve Sonrasında Yaşanan Tüm Gelişmeler, <http://onedio.-com/haber/sinirda-dusurulen-rus-ucagi-ve-sonrasinda-yasanan-tum-gelismeler-629611>, Erişim tarihi: 24.11.2015.

Таким образом Россия сможет пресечь агрессивные силы Турции, помочь Армении и Греции, считает лидер ЛДПР, <https://regnum.ru/news/polit/2020544.html>, Erişim tarihi:18.06.2019.

Путин: атака Турции на Су-24 - это "удар в спину" РФ, он будет иметь серьезные последствия, <http://tass.ru/politika/2467403i>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Rus jetinin düşürülmesinin ardından Moskova 24 saatte hangi kararları aldı, http://www.-bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151125_rusya_24_saat_ne_yapti, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Putin: Türkiye pişman olacak, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151203_putin_turkiye, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Dışişleri Sözcüsü Tanju Bilgiç'ten Rusya'ya cevap, <http://www.hurriyet.com.tr/disisleri-sozcusu-tanju-bilgicden-rusyaya-cevap-40027757>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

<http://www.milliyet.com.tr/rusya-turkiye-nin-talebine-iliskin-olarak-nato-ile-gorusecegiz/-dunya/dunyadetay/23.11.2012/1631679/default.htm>, Erişim tarihi: 23.11.2012.

<http://www.milliyet.com.tr/sok-turk-isadamlari-rusya-da/ekonomi/detay/2154105/default.htm>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

http://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagi-siniri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu,_mP74HrTmEe3cc8qXBIqrA?_ref=infinite, Erişim tarihi: 21.01.2016.

<http://www.rg.ru/2015/11/25/midrf-site-anons.html>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

<http://www.rusyaofisi.com/aralikputinziyaret.htm>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

“DAEŞ’ten Petrol Alacak Kadar Haysiyetsiz Değiliz,” <http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/-36140/rusya-petrol-iftirasini-ispatlasin-ben-bu-makamda-durmam.html>, Erişim tarihi:21.01.2016.

<http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/38615/uluslararasi-toplum-terorun-gercek-yuzunu-gormek-istemiyor.html>, Erişim tarihi:21.01.2016.

http://www.turkey.mid.ru/text_t79.html, Erişim tarihi:21.01.2016.

<https://slon.ru/posts/60215>, Erişim tarihi:21.01.2016.

<https://www.kp.ru/daily/26555/3572327/>, Erişim tarihi:19.02.2018.

15 Temmuz Darbe Girişimi ve Milletın Zaferi, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/15-Temmuz/15temmuz_tr.pdf, Erişim tarihi:18.06.2019.

İbrahim Kalın, “Putin’in ziyareti ve Türkiye-Rusya İlişkileri”, http://www.sabah.com.tr/-yazarlar/ibrahim_kalin/2014/12/04/putinin-ziyareti-ve-turkiyerusya-iliskileri, Erişim tarihi: 04.12.2014.

İlyas Kemalöğlü, 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin Rusya’daki Yansımaları, 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin İslam Coğrafyasında Yansımaları Konferansı, 24-26 Ağustos, Kütahya, http://birimler.dpu.-edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/145/files/_LYAS_KEMALO-GLU_TR.pdf, 18 Şubat 2018, Erişim tarihi: 18.02.2018.

Merve Suna Özel, “Suriye krizi sürecinde Rusya-Türkiye ilişkisinde uçaklar-jetler-sorunlar”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya/2015/12/04/8354/suriye-krizi-surecinde-rusya-turkiye-iliskisinde-ucaklar-jetler-sorunlar>, Erişim tarihi:04.12.2015.

NATO'an Rusya'ya 'Patriot' açıklaması, <http://haber.mynet.com/natodan-rusyaya-patriot-aciklamasi-663730-dunya/>, 24 Kasım 2012, Erişim tarihi: 24.11.2012.

Qafsam Strateji Araştırmalar Merkezi, Araz Aslanlı ile yapılan röportaj, <http://qafsam.org/-page/519/az>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

ROSE, Richard & MUNRO, Neil; Elections without Order. Russia's Challenge to Vladimir Putin, Cambridge University Press, <http://www.cambridge.org>, Cambridge, UK, 2002, s. 78.

Rus Uçağı FETÖ'nün Talimatıyla mı düşürüldü, Erdoğan Cevap Verdi, <https://www.haberler.com/rus-ucagi-feto-nun-talimatıyla-mi-dusuruldu-8630581-haberi/>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Давутоглу: сбивший российский Су-24 турецкий пилот не был связан с Гюленом, <https://ria.ru/world/20170112/1485558501.html>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Директор НОФ «Нораванк» Гагик Арутюнян комментирует визит Дмитрия Медведева в Турцию 12 Мая 2010, <http://www.noravank.am/ru/?page=news&nid=2492>, Erişim tarihi: 12.05.2010.

Жириновский предложил нанести ядерный удар по Турции, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=138952, 27.11.2015.

Законопроект об уголовном наказании за отрицание геноцида армян внесен в ГД, <http://regnum.ru/news/polit/2020528.html>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Кремль прокомментировал крушение Су-24 в Сирии, <https://slon.ru/posts/60213>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Кремль: если НАТО поддержит Турцию, мы захватим... Прибалтику, <http://pressafoto.ru/nato-turki-litva>, ЯНВАРЬ 4, 2016, Erişim tarihi: 04.01.2016.

Лавров: Москва не планирует воевать с Турцией, но серьезно переоценит отношения с Анкарой, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201247/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Минобороны Армении о возможности размещения российских С-400 в республике: «Ничего нельзя исключать», <http://www.panarmenian.net/rus/news/128443/>, 19 октября 2012. Erişim tarihi: 19.10.2012.

На сирийско-турецкой границе сбит российский Су-24, <http://www.kommersant.ru/doc/2861241>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Нарышкин: Россия имеет право на военный ответ на намеренное убийство российских солдат Турцией, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201381/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Акоп Бадалян, Путин уговаривает Турцию, <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/-view/46276>, 12 Января 2016. Erişim tarihi: 12.01.2016.

Размещение в Армении направленных против Турции российских С-400 вполне возможно и логично, <http://www.panarmenian.net/rus/news/128396/>, 19 октября 2012. Erişim tarihi: 19.10.2012.

Россия и Турция в XXI веке должны действовать сообща: Сергей Марков, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1462362.html, Erişim tarihi: 01.11.2011.

Россия призвала Турцию выплатить компенсацию за Су-24, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/45899>, Erişim tarihi: 16.12. 2015.

Россия призывает власти Турции прекратить истребление мирного населения в курдских районах, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=141158, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Рубен Маргарян, СМИ: Россия нацелила ракеты С-400 против Турции, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1583884.html, Erişim tarihi: 19.10.2012.

Спикер парламента Ирана о сбитом Су-24: Это была большая ошибка Турции, поддержка Обамы – еще большая ошибка, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201285/>

Стратегическое партнерство между Турцией и Россией невозможно - российский эксперт www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1399327.html, Erişim tarihi: 27.04.2011.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24, <https://slon.ru/posts/60215>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Турция не собирается возмещать России ущерб за сбитый Су-24: Этот вопрос даже не обсуждается, <http://w.panarmenian.net/rus/news/202436/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Турция сбила российский самолет, чтобы защитить нефтяные интересы сына Эрдогана, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201352/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Эрдоган извинился перед родственниками пилота за сбитый Су-24, <http://www.dw.com/ru/>, 19.02.2018.

Ali Asker, The Advanced Stage of Russia-Armenia Military Cooperation: The Joint Military Force, <https://avim.org.tr/images/uploads/Yayin/Review-of-Armenian-Studies-35-final.pdf>, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Vügar İmanbeyli, “Uçak Krizi” ve Türkiye-Rusya İlişkileri, http://file.setav.org/Files/Pdf/20151231165033_ucak-krizi-ve-turkiye-rusya-iliskileri-pdf.pdf, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Ali Faik Demir, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizinin Yansımaları ve Etkileri, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/312090>, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Emre Erşen, Emel Parlar Dal, Türk-Rus İlişkilerinin Karadeniz-Kafkasya Boyutu: Uçak Krizi ve Sonrası, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_karadenizkafkaskong_pdf24fdc87b-8d1d-4a3a-a8cb-96e1c1a896a3.pdf, Erişim tarihi, 10.06.2019.